

новивши ідею відтворення видавничої книги не у аналітично-частковому вигляді, а цілісно, хоча, безумовно, факсимільне видання Патерика за його еталонними друкованими зразками XVII — початку XVIII ст. залишається справою майбутнього.

В контексті сучасних пошуків мішних духовних підвалин подальшого соціокультурного розвитку, відновлення стрижневих ідей екології та моралі, заповіданої нам

предками, звертання до Патерика Печерського є цілком закономірним і необхідним

- ¹ Грушевський М. С. Історія української літератури — К., 1993 — Т. 3 — С. 103
 Алексеева М. А. Гравер Тарасевич в Москве в 1689 году // Панорама искусств 13 — М., 1990. — С. 254
³ Така непевність пояснюється тим, що у нововиданій книзі будь-які сучасні вихідні дані повністю відсутні.

Олексій ОВЧАРЕНКО

Київ

ПРОБЛЕМИ ЕТНОКУЛЬТУРИ У ВУЗІВСЬКОМУ ПОСІБНИКУ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вихід у світ кожного нового українського підручника є подією. Важливою подією є її поява навчального посібника для вузів "Давня історія України" (у двох книгах), підготовленого колективом авторів-археологів під керівництвом П. Толочка. Відразу зауважимо, що ми зосередимо свою увагу в основному на проблемах етнокультурної історії України на тих питаннях давньої історії, що традиційно є предметом вивчення етнологів, але, разом з тим, не будемо повністю абстрагуватися від інших важливих проблем. Слід сказати, що переваги посібника відразу впадають у око кожному, хто бере його до рук. Написаний він гарною мовою, доступно, з чітким членуванням матеріалу. Це дуже важливо, оскільки багато нових підручників, як ще не "випіліфонованих" хибують саме в цьому плані. Книга багато ілюстрована, містить численні карти, схеми, реконструкції епіграфічних реалій, що подані, як правило, в кольорі і виконані художниками-ілюстраторами М. Ієвлевим та П. Корнієнком. У долатках вміщені уривки з давніх джерел про слов'ян, а також словник уживаних в тексті спеціальних термінів, що теж суттєво піднімає рейтинг книги.

Посібник побудований за чіткою схемою. Викладений у відповідних розділах матеріал утворює цілісну систему, центральною віссю якої є вказана в "Передмові" (авт. П. Толочко) авторська концепція давньої історії України. Своє головне завдання автори бачать у тому, щоб простежити генезис української культури (точніше, мабуть, було б — цивілізації), починаючи з найдавніших часів. При цьому вони, як проголошується в "Передмові" віддають перевагу не вузько формацийному підходові, який був пануючим у радянській історіографії, а комплексному, що дозволило б

простежити "формування пріоритетів життєдіяльності, способу мислення, світосприйняття, духовності того чи іншого суспільства" (Кн. 1. С. 6). Відразу слід сказати, що авторам це не завжди вдається, але це й закономірно, враховуючи, що нові (неформацийні) підходи до вивчення історії суспільства у нас лише починають впроваджуватися. В "Передмові" зазначено, що і етнокультурна, і політична традиція на українських землях має глибоке коріння. З одного боку, на противагу національним неоромантикам, вказується, що першою власне державою східних слов'ян (до речі, чому не українців, якщо мова йде про історію саме України?) була Київська Русь. З другого боку, в "Передмові" зазначається, що "в Україні мали місце власні глибинні традиції політичного розвитку, започатковані ще в VI—IV ст. до н. е." (Кн. 1. С. 8). В "Передмові" також дуже слушно відзначається, що "давня історія України становить собою не просту суму окремих подій і процесів, фактів матеріального життя тощо, а органічно самостійне, оригінальне культурне явище у світовій цивілізації" (Кн. 1. С. 9).

Проте вже починаючи з "Передмови" впадають в око і деякі, як на наш погляд, недоліки праці. По-перше, не зрозуміло, чому давня історія України включає в себе епоху Київської Русі? Праці українських вчених переконливо доводять, що в утворенні Київської Русі головну роль відігравали протоукраїнці і вона повинна розглядатися як перша українська держава. Це ж, до речі, демонструє нам П. П. Толочко в своїй останній узагальнюючій праці, показуючи основну роль Середнього Подніпров'я її інших українських земель в історії киеворуської держави¹. З "Передмови" видно, що даній посібник залу-

маний як свого ролу передісторія України. І розглядаючи період Київської Русі не як власне український, а як "доісторичний" автори зближують його, таким чином, з первісним та стародавнім суспільствами, хоча з точки зору і формаційного, і цивілізаційного підходів Київська Русь має з суспільствами кам'яного та мідно-бронзового віків набагато менше спільного, ніж з власне середньовічною Україною. І Київська Русь, і Україна, зокрема XIV—XVI століть, лежать в межах однієї — середньовічної — епохи, і корінних змін в етнічному складі населення та його самосвідомості на цій території з монгольським завоюванням не сталося, про що, до речі, яскраво свідчать спільність самоназв України й українців ("Русь" і "русини") на протязі всього середньовіччя й навіть пізніше, що переконливо доводить П. Толочко в ряді статей.² Саме в часи Київської Русі відбулося становлення українського етносу, який у післямонгольський період постає як вже сформоване утворення. Підхід до передісторії України, запропонований у рецензованому посібнику, повністю узгоджується з традиційною радянською концепцією Київської Русі як "спільної колыски" східнослов'янських народів з її єдиною давньоруською народністю, яку намагаються прищепити (виходить, що так?) студентам незалежної України автори.

Друге, з чим погодитися аж ніяк не можна — це проголошення археології "єдиною з історичних дисциплін" що тільки й спроможна відтворити не лише соціально-економічний, але навіть і духовний розвиток давнього населення на теренах України. Така переоцінка власних можливостей, як видно з тексту підручника, спричинилася до певних спрощень і односторонності в реконструйованій картині давніх суспільств. Як видається, більш-менш достовірне відтворення соціальної організації, систем спорідненості, потестарно-політичних структур, обрядовості, вірувань та міфології, сімейно-шлюбних відносин, етнічної історії і навіть економіки та матеріальної культури давніх суспільств на території України можливе лише з залученням результатів досліджень етнологів, фольклористів, мовознавців.

Перший розділ "Первісна доба" написаний Д. Телегіним, охоплює час від появи на території України перших людей до кінця бронзового віку. Оцінка його, як видається, не може бути однозначною. Розділ являє собою, по суті, виклад не історії, а археології України у вказану добу і, як такий, заслуговує, безумовно, високої оцінки. Проте, з точки зору історії первісних суспільств на території України, він,

думається, все ж має ряд недоліків. Найперше, матеріал викладається в рамках традиційної археологічної періодизації (палеоліт — мезоліт — неоліт — мідний та бронзовий віки), яка, добре "працюючи" в археології, все ж набагато гірше підходить для структурування матеріалу з власне історії первісного суспільства в комплексі всіх його складових частин, ніж так звана загальноісторична періодизація: праобщина — первісна община (з ранньопервісним і пізньопервісним етапами) — первісна сусідська община. І хоч остання теж не є бездоганною, все ж суттєво те, що в ній критерієм для членування первісної історії обрано не технічний, а суспільний аспект.

Розглядаючи найдавніший етап історії України, автор робить це в контексті світового розвитку, називає прізвиська дослідників, що займалися вивченням тієї чи іншої проблеми. До речі, історіографічна частина присутня в усіх розділах посібника що є суттєвою допомогою всім, хто ним користуватиметься. Д. Телегін наводить найновіші дані з антропології, характеризує знаряддя і техніку їх виготовлення в палеоліті, мезоліті, неоліті, мідному та бронзовому віках. Він багато уваги приділяє генезису й характеристиці археологічних культур, розкриває технічні й господарські досягнення тієї чи іншої епохи (виникнення гончарства, орного землеробства, металургії, колісного транспорту, доменіфікації коня на території України). Автор показує, як криза мисливсько-присвоюючого господарства виступила передумовою появи відтворюючого типу господарства, розкриває техніко-господарську суть "неолітичної революції". Д. Телегін звертає увагу на міграційні процеси і їхню роль в етнокультурному розвитку місцевої людності, а також на співвідношення ендо- і екзогенних компонентів при цьому. Автор робить спробу виділити на основі археологічних культур окремі етнічні спільності. Проте недоліком при цьому є тенденція до прямого отождоження археологічних культур і етносів, що все ж не є правомірним. Хоча між етносами й археологічними культурами й існує певний зв'язок, але він у більшості випадків є дуже непрямим, а часто, без притягнення інших видів джерел (історичних, які в даному разі відсутні, та лінгвістичних), і просто майже невловимим. На жаль, для археологів досить часто характерним є саме такий підхід. А тим часом, цілий ряд суспільних реалій, таких, наприклад, як системи спорідненості, статево-вікова організація, обрядовість, міфологія й вірування, мова та ін., які в ряді випадків якраз і відбивають етнічну спеліфіку, а також явища етнічної неперер-

вності й етнічної текучості, на археологічному матеріалі фіксуються дуже слабо, або й не фіксуються зовсім³

При визначенні етнічної приналежності конкретних археологічних культур, зокрема епохи міді — бронзи, для автора характерне ототожнення їх з відомими з пізніших письмових джерел етносами, які зафіксовані, нерідко через кілька тисяч років, на тій же території (напр., трипільська культура — “прафракійці”). Це, звичайно, не може вважатися за задовільний спосіб доведення, враховуючи складні етноміграційні процеси, широкомасштабні інвазії іноетнічних груп, різні природні катаклізми, які мали місце на українській землі за сотні й тисячі років, що пройшли від часу існування даної культури до першої згадки в історичних джерелах тих чи інших народів, які населяли ту ж територію. В розділі фактично обійдено проблему походження індоевропейців, у той час як Україна є однією з вірогідних територій їх прабатьківщини. Відносно утворення окремих етносів Д. Телегін відзначає, що це “не залежало вирішальною мірою від природних умов” (Кн. 1 С. 31). А проте останні дослідження етнологів (С. Арутюнов, М. Салінз та ін.) показують, що етноси є специфічно людським механізмом культурної адаптації до певних природно-географічних ніш⁴

Слід також зазначити, що автор не досить уваги приділяє суспільним відносинам. Зокрема, зовсім не зачінаються такі важливі і до цих пір до кінця не вирішені проблеми первісної історії, як неоднозначність у визначенні проміскуїтету і первісного людського стада — праобштини, поняття роду та питання його виникнення, походження і суть дуальної організації, проблема існування (чи неіснування) матриархату. Недостатньо розкритими, думається, залишилися в посібнику і суть та форми релігійних вірувань і міфологічних уявлень, які, зокрема, знайшли відображення в наскельному живописі описуваної автором Кам'яної мови, а також зміни в соціальних структурах та ідеологічних уявленнях, пов'язані з “неолітичною революцією”

Розділи “Скіфо-сарматський час” (автори В. Мурзін та О. Симоненко), а також “Античні держави Північного Причорномор'я” (автор С. Крижинський), на відміну від попереднього, переважно археологічного, є дійсно викладом історії України I тис. до н. е. — перших століть н. е. Певною мірою це зумовлено наявністю історичних джерел, чого не мають дослідники більш ранніх епох, але, очевидно, також підходом самих авторів. Вони

створили справді цілісну картинку політичної, соціальної, етнокультурної історії суспільств кіммерійців, скіфів, сарматів та інших народів, що проживали на нашій землі в той період, включаючи античні причорноморські міста-держави та Боспорське царство. Викладаючи політичну історію Скіфської держави й античних причорноморських держав, автори справедливо відзначають, що “перші паростки державності на території сучасної України з'явилися саме у скіфські часи” (Кн. 1. С. 137).

Друга книга рецензованої праці включає два розділи — “Давні слов'яни” та “Київська Русь”. Перший з них (автор Д. Козак) починається з детального огляду концепцій слов'янського етногенезу. При оцінці можливостей і вкладу різних наукових галузей у вирішення проблем етногенезу слов'ян, для Д. Козака, на нашу думку, знову ж характерна певна переоцінка археології і недооцінка інших наук, зокрема лінгвістики, на “вадах” якої він наголошує. А між тим, хоча археологічні матеріали дійсно “розкривають нові сторінки життя давньослов'янської людності” (Кн. 2. С. 13), одні вони все ж не дають достатньої можливості для атрибутування етнічної приналежності пам'яток, особливо в ранній період розвитку, стосовно яких писемні джерела відсутні. І тут без таких лінгвістик аж ніяк не обійтись.

Далі автор характеризує ранні слов'янські культури та будує з них етногенетичний ланцюжок. Він просто й доступно розповідає про переміщення й змішування різних племен племінних груп, а також розкриває роль етнокультурних субстратів і адстратів у етногенезі слов'ян. При цьому все ж у цілому для Д. Козака характерна переоцінка етноконсолідаційних процесів у масштабах усього слов'янства і недооцінка етнолінійних процесів, які вели (і врешті привели) до утворення окремих слов'янських етносів. Взагалі, створюється враження, що він досить штучно підганяє матеріал під “давньоруську народність” яка нібито пізніше утворюється, тому пише навіть про “слов'янський етнос” (як видно з контексту, сліпий) у VI—VII ст. А між тим саме в той час, у зв'язку з великим розселенням слов'ян, інтенсивне утворення діалектних “племен” які являли собою окремі етноси, будучи співілемінностями — групами генетично споріднених племен, що звичайно включали до свого складу і асимільовані іноетнічні компоненти. Відносно зображення в підручнику слов'янського етногенезу, слід також зазначити, що більш ранній період, ніж зарубиненська археологічна культура (тобто

до III ст. до н. е.), схарактеризованій дуже гуманно і майже не вловлюється. Слід все-таки було б дати хоча б гіпотетичну характеристику найбільш ранньому (дозарубинському) етапу в етнічній історії наших предків. Без цього втрачається весь пафос критики О. Трубачова та інших дослідників, які виводять початки слов'ян ще з IV—III тис. до н. е.⁵ І пропіріччю між ними та Д. Козаком для читача зникає, оскільки за цей час слов'яни могли побувати не лише на Дунаї (звілти виводить їх О. Трубачов), але й ще багато де.

Зображуючи етапи розвитку слов'ян, Д. Козак детально характеризує госполарство й матеріальну культуру та їх розвиток аж до епохи утворення Київської Русі. Він викладає дискусійні питання вивчення черняхівської культури, наводить різні точки зору на проблему і подає результати останніх досліджень. Д. Козак також характеризує роль готів у етнокультурному і політичному житті народів Північного Причорномор'я. Характеризуючи черняхівську культуру, автор допускає все ж деякі, як на наш погляд, нездоречності. Так, він пише про "своєрідний черняхівський етнос" (Кн. 2. С. 28), і тут же сам себе спростовує, зазначаючи, що "черняхівське населення було різноетнічним і складалося із скіфо-сарматів, германців, фракійців, слов'ян" (Там само. С. 27). Взагалі, як видається, слід говорити не про "етногенез черняхівців" а про їх культурогенез, про що насправді й йдеться в даному розділі. Між іншим, відзначимо, що для археологів взагалі нерідко є характерними змішування культуро- і етногенезу та пліміна останнього першим, а також некоректне вживання етнологічної термінології. А відносно того етнокультурного явища, яке знайшло відображення в черняхівській культурі, відзначимо, що воно, очевидно, являло собою метаєтнічну спільність⁶

На відміну від матеріальної культури, духовна культура давніх слов'ян та їх суспільний устрій подаються в посібнику дуже спрощено. Пишучи про соціальну структуру давньослов'янського суспільства, Д. Козак характеризує лише ті її сторони, які доступні для вивчення на археологічному матеріалі, але цього явно недостатньо. Слід сказати, що соціальні структури всіх первісних народів характеризувалися великою складністю. Не були винятком і наші слов'янські предки. Дослідження фольклористів, етнологів та лінгвістів, присвячені цій проблемі, демонструють велику складність систем спорідненості, статево-вікової організації (наявність вікових класів, чоловічих та жіночих будинків і спільнот), потестарних інституцій

(різного роду військові об'єднання та союзи, складні форми вождизму і т. д.), обрядовості, властивих давнім слов'янам. Такі ж зауваження можна зробити і відносно релігійних вірувань та міфології. Висновки, зроблені справді на основі дуже цінних археологічних матеріалів, бажано було б суттєво доповнити результатами досліджень етнологів і особливо лінгвістів. І авторитетом тут має бути, як видається, не Б. Рибаків, праці слов'янського язичництва якого, через їх нефаховість та наукові фантазування автора, не дістали визнання в широких наукових колах⁸ а роботи О. Потебні, Р. Якобсона, В. Іванова, В. Топорова, М. Толстого, А. Байбурина, які таке визнання отримали.

Оцінка розділу, присвяченого Київській Русі (автори П. Толочко та О. Моця), теж не може бути однозначною. Він написаний детально, доступно, просто. Автори розглядають процес утворення та розвитку Київської Русі, політичну та соціально-економічну історію держави, демографічну ситуацію, культуру. Звичайно, деякі зауваження можна зробити, зокрема щодо оцінки народних рухів саме в руслі формаційної теорії або щодо історичної долі половців, які не "розчинилися в східнослов'янському та інших осітих етносах" (Кн. 2. С. 159), а склали основний етнічний компонент при етногенезі кримських татар та ногайців. Але ці нечисленні недоліки все ж не позначилися суттєво на загальному рівні розділу. Авторам дійсно вдалося підійти до проблем історії Давньої Русі по-новому, великою мірою звільнитися з полону колишніх стереотипів. Правда, один з таких стереотипів, а саме концепція "спільної коліски" трьох східнослов'янських народів, усе ж продовжує тяжіти над ними. При цьому наведений фактичний матеріал вступає у пропіріччя з авторською концепцією, і зі сторінок посібника перед нами постає саме історія України в домонгольський період її розвитку, за винятком хіба що параграфа, присвяченого етнічному розвитку, про що нижче.

Слід, думається, висловити ще одне суттєве зауваження. Стосується воно як розділу, присвяченого Київській Русі, так і тієї частини посібника, де розкривається історія давніх слов'ян. Традиційно генезис феодалізму і державності у східних слов'ян, і протоукраїнців зокрема, подається за досить спрощеною схемою: первіснообщинний лад — коротко про його розклад та про перші переддержавні утворення — феодалізм і києворуська держава. Разом з тим, як показують останні дослідження, державне, або, а точки зору форма-

пійної теорії — класове, суспільство формується не безпосередньо на базі розкладу первісного суспільства, а проходить ряд проміжних, часто величезних численних і досить тривалих в часі етапів.⁹ І етап військової демократії, про який традиційно пишуть відносно слов'ян, не є єдиним. Як здається, не зважаючи на білість джерельної бази, все ж слід по можливості глибше дослідити період класо- і державоутворення в наших слов'янських прецедентів з погляду виявлення соціальних структур та їх еволюції, етнічних змін і їх впливу на політогенез, конкретних форм потестарних утворень у кожний період (військова демократія, військова ієрархія, вождизм і т. д.). Необхідно визначити сам шлях політогенезу (яких, як відомо, є кілька), характерний для слов'ян.

Параграф, присвячений етнічному розвитку Київської Русі (автор О. Моця), слід визнати за один з найменш вдалих. У ньому в основному повторюються давні "істини" про існування давньоруської народності, аргументацією для чого є переважно свідчення письмових джерел, що стосуються верхівки суспільства, та археологічні матеріали. При цьому не береться до уваги специфіка археологічних джерел, які самі по собі в більшості не відображують прямо етнічної приналежності населення (про що вже говорилося), а також те, що феодална еліта в період середньовіччя не тільки не була основним носієм етнічності, але для неї в ту епоху взагалі характерний у значній мірі космополітизм.¹⁰ Відчуваючи хиткість висловлених положень і аргументації, автор врешті змушений визнати, що "кристалізація цих нових етносів (українців, білорусів та росіян — В. Б.) спостерігається ще за епохи Київської Русі" (Кн. 2, С. 150). Взагалі ж слід зазначити, що О. Моця останнім часом відійшов від своєї колишньої позиції. В одній з останніх публікацій він не тільки визнає, що "давньоруська етнічна спільність існувала на рівні носіїв елітарної культури й слабо усвідомлювалася рядовим населенням"¹¹ але й накреслює деякі перспективи і напрямки досліджень, що дозволять конкретизувати наші уявлення про дійсну етнічну ситуацію в Київській Русі. Правда, теза про "безетнічність" значної частини населення Київської Русі видається досить дивною. До речі, В. Козлов, на роботу якого посиляється в означеній статті автор, відомий певною тенденційністю в трактуванні етнічної ситуації, що завжди відбивалося на його наукових працях.

В цілому ж про рецензовану працю слід сказати, що в своїй основі це гарний і потрібний посібник. І названі недоліки, поперше, не перекреслюють його переваг, нітома вага яких набагато більша за них, а

по-друге пояснюються вони думается, як до речі, й інші проблеми такого плану свого роду "хворобою росту" яку зараз переживає наша наука разом з усією державою. Хочеться висловити надію, що означені зауваження допоможуть авторам у "шліфуванні" книги при підготовці до наступного видання.

Василь Б. ВІУШОК

Київ

Толочко П. Київська Русь — К. 1996 — С. 245—255

Див., напр. Толочко П. Русь. Мала Русь — руський народ у другій половині XIII—XVIII ст. // Київська старовина. — 1993 — № 3

³ Див., напр., про не: Арутюнов С. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. — Москва, 1989. — С. 41—49

⁴ Этническая экология: теория и практика. — Москва, 1991, Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма // Этнографическое обозрение — 1993 — № 4

⁵ Див., напр.: Грубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. — Москва, 1991.

⁶ Про метаєтнічні спільності шв. Брук С. П., Чебоксаров Н. Н. Метаєтнічне об'єднання // Расы и народы — Москва, 1976. — Вып. 6

Див. хоча б такі праці: Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. — Москва, 1986; Грубачев О. Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. — Москва, 1959; Бернштам Г. А. Обряд "крещение и похороны кукушки" // Материальная культура и мифология. — Ленинград, 1981; Иванов В. В., Топоров В. Н. К истокам славянской социальной терминологии (семантическая сфера общественной организации, власти, управления и основных функций) // Славянское и балканское языкознание — Москва, 1984; Зелізняк Л. Л. Нариси стародавньої історії України — К., 1994; Валушок В. І.

Инициации древних славян: (Попытка реконструкции) // Этнографическое обозрение — 1993. — № 4; Ного ж. Древнеславянские молодежные союзы и обряды инициации // Этнографическое обозрение. — 1996. — № 3; Ridley R. A. Wolf and Werewolf in Baltic and Slavic Tradition // The Journal of Indo-European Studies. — 1976. — 4; Becker R. Die weibliche Initiation im ostslavischen Zaubermärchen. — Berlin, 1990

⁸ Див., напр., рецензію Л. Клейна на книгу Б. Рибаківа "Язычество древних славян" (Советское славяноведение — 1991 — № 4)

⁹ Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии. — Москва, 1988. — С. 134—135 та ін

¹⁰ Арутюнов С. Народы и культуры — С. 86—87

¹¹ Моця О. П. Київська Русь: результати та перспективи // Український історичний журнал. — 1996. — № 4 — С. 47